

ACOMPANYAMENT PSICOSOCIAL EN ELS PROCESSOS D'EXHUMACIÓ A AMÈRICA LLATINA

Susana Navarro García (1)

Pau Pérez-Sales (2)

Alberto Fernández Liria (3)*

- (1) Psicòloga. Coordinadora Àrea Treball Psicosocial en Processos d'Exhumacions. Equip d'Estudis Comunitaris i Acció Psicosocial. (ECAP) Guatemala (Guatemala).
- (2) Psiquiatre. Grup d'Acció Comunitària. Hospital Universitari La Paz. Madrid (Espanya).
- (3) Psiquiatre. Grup d'Acció Comunitària. Hospital Universitari Príncipe de Asturias. Madrid (Espanya).

CORRESPONDÈNCIA

Susana Navarro García

susananava@gmail.com

2da. Avenida 1-11, Zona 3. Colonia Bran, Guatemala, C.A

Pau Pérez Sales

pauperez@arrakis.es

666959662

Alberto Fernández Liria*

afliria@gmail.com

Fernán González 79, 6ºC

28009 Madrid

609121791

RESUM

Es revisen les experiències dels processos d'exhumació duts a terme en 14 països llatinoamericans que han patit experiències de massacres col·lectives, de persones detingudes i desaparegudes per polítiques d'Estat o violència social. En la majoria d'aquests, els processos han estat promoguts per la lluita dels familiars organitzats i no per l'Estat, han estat duts a terme per equips antropologicoforenses i només excepcionalment han inclòs (com a Guatemala) acompanyament psicosocial de les víctimes. Generalment, no els han seguit processos de reparació dignes d'aquest nom. Es revisen les diverses maneres de procedir de les tres parts que haurien d'actuar coordinadament en un procés d'exhumació: l'antropologicoforense, la legal i la psicosocial. S'analitzen les controvèrsies suscitées per aquests processos. S'extreuen els ensenyaments resultants d'aquesta anàlisi i es proposen estratègies que podrien servir de base a uns *estàndards i normes de bona praxi en processos d'exhumacions* de víctimes de violència política.

Introducció

Nombrosos països llatinoamericans han patit experiències de guerra o violència que s'han traduït en desaparicions forçoses (1). En molts s'han dut a terme amb posterioritat processos d'exhumació. Les circumstàncies i les formes en què aquests processos s'han desenvolupat en uns i altres indrets i els efectes que han tingut sobre les comunitats respectives, tot i que tenen alguns elements en comú que els diferencien dels duts a terme en altres continents, han estat molt diversos. Recentment, s'han fet temptatives de fer estudis sistemàtics i extreure ensenyaments de les seves semblances i diferències en què s'han implicat les organitzacions que els han impulsat (2).

Això ha acompanyat un intercanvi d'experiències i un debat promogut per aquestes mateixes organitzacions, que ha tingut com a fites un primer congrés celebrat a Guatemala l'any 2007 i un altre que se celebrarà a Bogotà el 2010 (3). Aquest treball s'inscriu en aquesta tasca col·lectiva de sistematització i recull materials que han servit també de base per al procés de construcció d'un *Document de treball per a Consens Internacional sobre Normes Mínimes en Treball Psicosocial en processos d'Exhumacions de greus violacions als drets humans* (3).

Aquestes normes són necessàries perquè, com s'ha demostrat en les experiències que revisarem, si bé els processos d'exhumació poden tenir, en si, un caràcter reparador, també comporten el risc de produir dany (4-7).

Per a això es revisen els processos d'exhumacions duts a terme durant els darrers quinze anys en catorze països d'Amèrica Llatina. En cada país hi ha hagut diferents patrons de violacions a drets humans, que s'han agrupat en quatre categories:

- 1) massacres col·lectives (Guatemala (8), El Salvador (9), Colòmbia (10) i Perú (11));
- 2) detinguts i desapareguts per polítiques d'Estat (Xile (12), Argentina (13), Uruguai (14), Brasil (15) i Paraguai (16));
- 3) violència col·lectiva (Veneçuela (17), Mèxic (18) i Panamà (19)) i morts selectives sota règims democràtics (Equador (20) i Hondures (21)) (taula 1).

La Justícia i els processos d'exhumació a Amèrica Llatina

En tots els sistemes jurídics, davant la sospita de l'existència de cementiris clandestins, és obligació del sistema de Justícia investigar.

En onze dels catorze països les exhumacions han estat el resultat de llargs processos de lluita dels familiars, de manera directa o a través d'organitzacions. Són processos que han durat anys, molts cops desgastadors i desenvolupats en soledat i sense suport social. Només en quatre països (Xile, Perú, Uruguai i Colòmbia) s'han desenvolupat processos impulsats des de l'Estat, amb diversos nivells de garantia per als familiars i la justícia. En els dos primers han estat lligats a les comissions de la Veritat.

Antropòlegs forenses i, en menor mesura, especialistes en medicina legal desenvolupen el treball tècnic d'investigar les restes. Són treballs tècnicament complexos, que requereixen alts nivells de perícia professional tant per a la identificació correcta de les restes en aquells casos que sigui possible, com per establir la causa de mort i recollir evidències probatòries per a processos legals posteriors (25).

En 7 països (Xile, Perú, Colòmbia, Mèxic, Veneçuela, Equador i Panamà) l'Estat es reserva la facultat d'exhumar, si bé en alguns casos comptats s'ha permès actuar a equips independents (Perú, Colòmbia, Mèxic). Tot i que no siguin els que l'hagin impulsat, les instàncies de l'Estat competents en la matèria (Institut de Medicina Legal o equips forenses adscrits a fiscalies) es considera que són els responsables del procés legal. En quatre països (Hondures, Brasil, El Salvador, Paraguai) els familiars han obtingut autorització judicial perquè les exhumacions les fessin equips internacionals (generalment l'Equip Argentí d'Antropologia Forense), i en d'altres quatre han estat equips locals, amb assessoria internacional o sense (Guatemala, Brasil, Argentina, Uruguai) (24).

La presència d'equips independents pot tenir alguns avantatges: 1) genera confiança en els familiars, 2) garanteix la independència de la investigació sobretot quan hi ha implicats agents estatals, i 3) permet l'acumulació i contrastació d'experiència en processos d'exhumació.

En tots els països on aquestes actuacions han estat responsabilitat exclusiva de l'Estat hi ha hagut acusacions d'imperícia o negligència, relacionades amb (24):

- La destrucció d'elements probatoris (especialment a Colòmbia, Perú, Veneçuela i Mèxic, tot i que també descrit a Brasil i Uruguai).
- La manca de condicions de seguretat i recerca adequada (Guatemala o Colòmbia).
- L'absència d'esforços per aconseguir una identificació adequada de les restes, fet que produeix una situació de doble desaparició (Colòmbia, Perú, Brasil, Mèxic, Veneçuela).
- Imperícies tècniques o errors de procediment judicial (errors d'identificació, ús de maquinàries pesants o altres) (Xile, Panamà).
- Dilacions innecessàries o intents de bloquejar o dissuadir l'esforç dels familiars (Veneçuela, Equador, Panamà, Perú).

- Accions retraumatitzants cap als familiars, en especial la manipulació irrespectuosa de les restes, o l'exposició d'aquestes de manera grotesca o mutilades (Mèxic, Brasil, Colòmbia, Perú).

Quan les actuacions han anat a càrrec d'equips independents nacionals o internacionals sembla ser que no s'han produït aquestes situacions.

El que s'espera d'un procés d'exhumació és iniciar processos d'investigació que portin a la delimitació de responsabilitats i a la justícia penal. No obstant això, en la immensa majoria dels casos, amb el reenterrament s'ha donat el procés per conclòs i les exhumacions no han comportat processos subsegüents de caràcter judicial.

Les escasses excepcions són, en general, per actuacions en el Sistema Interamericà de Drets Humans. S'han judicialitzat únicament (24):

- Alguns casos puntuals i minoritaris en què les exhumacions a Xile i Argentina s'emmarcaven ja en processos de denúncia legal (13). Al Perú, el cas la Cantuta és en fur intern; el cas Cabitos – Ayacucho, en fase d'investigació de fiscalia per a la denúncia. El cas Frontón va ser arxivat a l'abril del 2007 per manca de "proves" (11).
- Fins al 2007, set de les més de 1000 massacres exhumades a Guatemala han portat processos legals en l'àmbit intern i s'han obtingut sentències favorables. Dos casos han hagut d'acudir al Sistema Interamericà i la Cort Interamericana, i és especialment significativa la sentència condemnatòria a l'Estat en el cas Plan de Sánchez (8).
- Els casos en què hi ha hagut sentències de la Cort Interamericana, com a El Caracazo a Veneçuela (17) i en casos particulars d'Equador (20), Colòmbia (10) i Guatemala (8). La intervenció de la Cort Interamericana de Drets Humans es justifica per la falta d'accés a la justícia amb els mecanismes propis del país.

- En tots aquests casos hi ha sentències vinculants que condemnen els Estats. Encara que les sentències estableixen l'obligació de l'Estat d'investigar, la Cort no té el mandat de delimitar la responsabilitat penal d'individus. I atesa l'absència de mecanismes de sanció per part de la Cort Interamericana de Drets Humans en cas d'incompliment, la impunitat continua essent la norma. L'acceptació de la condemna per part de l'Estat respectiu s'ha acompanyat d'un compliment parcial pel que fa a la reparació econòmica, i molt escàs o nul en la resta d'aspectes (sanció a perpetradors, rescabament, rehabilitació, aspectes morals i simbòlics i el mateix accés a la Justícia (26).
- En general, les institucions han previst les exhumacions com quelcom que concerneix a l'àmbit emocional privat dels familiars. Conseqüentment, s'ha negat l'accés a la possibilitat de justícia de manera sistemàtica (El Salvador, Brasil, Colòmbia, Guatemala, Perú, Xile, Argentina, Veneçuela, Mèxic, Panamà, Hondures...) (24).

L'acompanyament psicosocial

En aquest procés els familiars han estat, generalment, sols. Només es pot parlar d'acompanyaments a Guatemala (on hi ha hagut processos de treball en l'àmbit individual, familiar o comunitari sistemàtics i protocol·litzats en la gairebé totalitat d'exhumacions fetes en l'última dècada) (8;27), Xile (on equips governamentals i d'ONG han donat suport en moments clau) (12), Perú (on hi ha hagut suports puntuals en moments clau a l'entorn del 10% de les exhumacions) (11) i molt embrionàriament a Colòmbia, on es comença ara a estructurar equips (10).

En cinc casos (Veneçuela, Hondures, El Salvador, Mèxic i Panamà) han estat els mateixos familiars els qui han teixit xarxes informals de suport i suport mutu. En alguns casos han comptat en aquest camí amb professionals en el marc de les mateixes organitzacions o d'organitzacions afins (Mèxic, Veneçuela, Hondures) (24).

En suma, no hi ha hagut, com a norma, i amb caràcter generalitzat, processos d'acompanyament psicosocial.

El procés d'exhumació i les característiques de l'acompanyament

Hi ha hagut una gran heterogeneïtat en les formes de procedir en les tres parts que haurien d'actuar coordinadament en un procés d'exhumació: l'antropologicoforens, la legal i la psicosocial (5;6;25).

Hi ha diferències extraordinàries entre aquells contextos en què les exhumacions han servit com a motor per a processos d'organització de familiars o en què organitzacions de familiars prèviament existents han estat el motor del procés, respecte a aquelles altres en què han estat l'Estat o els grups de drets humans els que n'han portat la iniciativa.

Les exhumacions van induir el procés d'organització dels familiars en el cas del Comitè de Familiars de Víctimes (COFAVIC) al Caracazo de Veneçuela (17) o del Comitè de Familiars de Desapareguts de Panamà Héctor Gallego (COFADEPA-HG), que es va constituir gràcies al suport en logística, organització i acompanyament de la Coordinadora Popular de Drets Humans de Panamà (COPODEHUPA) fundada el 1986, referent actual al país en el terreny dels drets humans (19).

A Brasil els familiars i les organitzacions no sols van haver de barallar l'àmbit legal sinó que, enfrontats a la tasca ingent de remoure les restes de més de dues mil persones en una enorme fossa comuna, van haver de cercar el finançament i constituir els equips tècnics (15).

A Hondures el procés va ser inicialment, similar, i fins molt després no es va aconseguir el suport d'institucions de l'Estat (21). El cas d'Equador és el de la tenacitat dels familiars en el procés de recerca (20); el de Mèxic, la lluita de les famílies *contra* l'Estat i les institucions de procuració de justícia (18), de manera anàloga a la llarga i inconclusa baralla dels familiars de la massacre d'El Mozote i llocs veïns a El Salvador (9).

A Colòmbia la lluita de les organitzacions de familiars ha estat per pressionar un espai de participació i de control als equips governamentals, un camí que ha generat un gran desgast (10).

A Perú, en canvi, en la gran majoria del país no hi ha organitzacions de familiars que actuïn de forma bel·ligerant i activa reclamant exhumacions i això fa que el procés estigui anant de manera molt lenta i que les exhumacions que s'han fet hagin presentat, a vegades, greus problemes tècnics per la manca de control de les associacions. Als llocs en què aquestes organitzacions sí han tingut treball (per exemple a Totós), ha estat la seva insistència la que ha permès que els processos arribessin fins al final (11).

Les exhumacions han de veure's com a *procés* i no com a activitat. Són part d'un llarg camí que comença molt abans i persisteix molt després i del qual l'excavació és amb prou feines la part més visible i notòria (8). I aquest procés pot acompanyar-se de la generació d'estructures organitzatives estables. És aquest procés el que ha de ser acompanyat. Això permet no sols més eficàcia (per exemple respecte a la localització i treball amb familiars), sinó més sintonia cultural, millor adaptació a les circumstàncies polítiques i al context, més adequació a les demandes i a les necessitats reals de les víctimes i familiars. I té un efecte de reconstrucció del teixit social i, per tant, un efecte reparador.

CINTRAS, a Xile (12), descriu el desgast patit per les Agrupacions de Familiars derivades dels anys transcorreguts, el dolor, les frustracions i no haver resolt els casos i reclama per a elles un tracte de protecció i atenció. No pot permetre's que siguin els familiars els que carreguin amb el pes de la recerca. En aquest sentit, apunta també l'experiència guatemalenca que parla de doble victimització pel fet que els familiars siguin, no sols els qui van patir el dolor i el dany, sinó els qui ara han d'investigar, cercar les evidències, proposar judici i assumir tots els costos personals, emocionals, econòmics i de seguretat de la recerca de justícia (8;12).

En alguns casos, com a Hondures, Brasil, Paraguai, Equador o zones d'Argentina o Uruguai, les persones desaparegudes eren, a vegades, militants socials o polítics d'extracció urbana que van ser assassinades en zones rurals allunyades. Es tracta de casos en què l'exhumació té una dimensió social i política però no implica les comunitats on vivien.

Però als països en què les polítiques de genocidi van portar a milers de massacres en comunitats rurals (en especial Guatemala, Colòmbia i Perú) treballar en exhumacions és indissociable de treballar a les comunitats en què aquestes es van produir.

Per això els equips d'acompanyament a Guatemala assenyalen que per fer l'acompanyament en massacres col·lectives els equips han de tenir un temps d'immersió a la comunitat, i dedicar espais adequats per a (a) explicar el treball, (b) analitzar les expectatives dels familiars, (c) conversar sobre els orígens i la lògica de la violència i l'impacte a la comunitat, (d) discutir amb ells respecte a què podria considerar-se "reparació", i (e) informar sobre els mecanismes legals de recerca de justícia (8).

A Perú també s'ha acusat la manca d'aquest treball previ (11). Això és especialment greu en comunitats andines molt tancades, amb una gran desconfiança cap a qui ve de fora, derivada de l'impacte mateix de la violència. De vegades, s'observa un rebuig de la comunitat cap a les víctimes i familiars, a qui indirectament culpen del mal que va caure sobre la comunitat. A més a més, segons l'opinió dels equips, en llocs on el conflicte armat va provocar enfrontaments dins la comunitat cal un procés de rescat dels valors i la història comuna. El procés de reconciliació ha de ser vist a llarg termini i no és possible forçar-lo o circumscriure'l a l'exhumació.

A Colòmbia s'ha posat de manifest com aquest treball de preparació i elaboració comunitària és impossible en les condicions de conflicte obert que es viuen, la qual cosa podria qüestionar el valor de les exhumacions en l'àmbit col·lectiu en el moment actual. Per a molts familiars és important, malgrat tot, poder trobar les restes dels seus familiars, encara enmig del conflicte (10).

S'ha insistit a Perú en la necessitat de treball a les institucions de la comunitat i molt especialment a les escoles i centres de formació de joves. Els nens són sempre presents en un procés d'exhumació. Atrets per la novetat del que ocorre, juguen, observen i pregunten al voltant de l'excavació. És important avançar-se a aquest fet de realitat i coordinar amb els mestres i les autoritats educatives locals espais pedagògics. En ells s'hauria de conversar sobre el que recorden que va passar en les seves famílies o allò que els han explicat, i d'allò que pot aprendre's per millorar la vida a les famílies i les comunitats (11).

Una exhumació és també un fet que implica i qüestiona el conjunt de la societat nacional. Les experiències analitzades mostren com les exhumacions s'han convertit, en molts casos, en fets clau en l'imaginari col·lectiu de les societats en transició. Així ha ocorregut a Brasil (15), Xile (12), El Salvador (9), Hondures, (21), Panamà (19), Uruguai (14) o Equador (20).

Juntament amb això, els llargs anys de treball a Guatemala mostren el risc que amb el pas dels anys disminueixi l'impacte social de les exhumacions i deixin de ser a l'agenda dels mitjans de comunicació per ser cada cop més confinades a l'àmbit privat (8).

Naturalesa de l'acompanyament

A Guatemala (8), s'ha produït un procés lent pel qual els equips antropològics i d'assessoria legal van anar aproximant-se i entenent el rol de l'acompanyament psicosocial. Això ha permès conceptualitzar per part de tots els actors l'exhumació com a *procés individual, familiar, comunitari i social* que troba les seves arrels en elements no sols legals i jurídics, sinó humans i de reparació. L'enorme complexitat d'aquestes tasques requereix un equip professional dedicat de forma exclusiva a aquestes tasques en el marc d'un treball interdisciplinari en què intervenen antropòlegs, equip legal, equip de treball psicosocial i familiars.

Ha costat anys aprendre que l'acompanyament no té gaire a veure a posar l'espatlla quan algú plora, sobretot en contextos en què plorar és, en tot cas, normal, i posar l'espatlla, potser una invasió d'un espai privat de retrobament. La mirada de l'acompanyament ha de desplaçar-se del paradigma de la intervenció en crisi a una idea molt més complexa relacionada amb la noció de reparació.

Això comporta la necessitat de treballar braç a braç amb les organitzacions de familiars, ja no sols en tot el treball previ a l'excavació, sinó incloent-hi de manera sistemàtica espais de discussió i devolució del procés i fent, a través de metodologies populars, sistemàtiques d'avaluació de l'impacte i l'eficàcia de les accions de manera participativa (8).

En alguns casos com a Veneçuela els familiars parlen de l'existència d'una "nova família" i de com en el marc d'aquesta "nova família" havien pogut anar elaborant el procés de dol sense necessitat de tècnics (17).

En tot cas, hi ha una experiència compartida de tots els equips i expressat de forma clara per Nadal (14), que assenyala la necessitat de treballar amb els familiars des del vincle compromès i la necessitat d'un posicionament personal i d'equip.

En l'abordatge dels processos d'exhumació es troben la mirada dels antropòlegs forenses i la mirada psicosocial. La primera diferència substancial entre aquestes dues mirades ha marcat la diferència entre aquells països en què les exhumacions són competència exclusiva d'equips governamentals o dependents del poder judicial (vegeu taula 1) enfront d'aquells en què legalment és possible, amb l'acord previ de designació pel tribunal jurisdiccional competent, el treball d'equips independents de caràcter nacional o internacional.

Veneçuela descriu l'experiència més interessant d'apropiació del procés pels familiars. Aquests van col·laborar en aspectes com ara la realització de fitxes *ante mortem*, els sistemes de registre, la comunicació amb mitjans, tasques d'excavació i neteja de muntanya i extracció i trasllat de les bosses amb les restes. Les persones implicades coincideixen que sentir-se part activa del procés no va ser un fet traumatitzant, sinó, ben al contrari, d'enfortiment i generació de confiança (17).

Aquestes experiències han de posar-se per força en relació amb allò referit pels autors colombians (10) o en l'experiència de Panamà (19), de Ciudad Juárez (18) o d'altres sobre l'impacte negatiu d'una inadequada exposició de les troballes a familiars que no han estat preparats. Els familiars han de tenir accés a una informació real, adequada i lliurada de forma íntima, sensible, empàtica i sense detalls, sobre l'estat en què es troba el seu familiar per, amb aquesta informació, poder decidir lliurement com volen que es faci el reconeixement (a través de roba, de fotografies, de restes físiques; designar aquell d'entre els familiars que considerin més adequat, etc.).

Un altre dels debats oberts és sobre qui, dins l'equip interdisciplinari, ha d'actuar com a canal d'informació cap als familiars. Acceptant, com a idea comuna, que els familiars han de ser informats en privacitat abans que la premsa accedeixi a cap tipus de notícia i pugui difondre-la, en el detall, s'està treballant de forma molt diversa en cada país. A Xile, els equips d'acompanyament psicosocial del Ministeri de l'Interior (12), o a Paraguai els de la Comissió de la Veritat (16) assumeixen com a tasca pròpia oferir tota la informació als familiars. A Guatemala (8) o Perú (11), al contrari, es considera que l'equip psicosocial ha de fer només de pont i facilitar espais o traslladar inquietuds, però no interferir en la comunicació directa entre antropòlegs o equip legal i familiars, més que potser, si és requerit, per ajudar a dissenyar metodologies d'educació o de comunicació popular per transmetre les nocions tècniques. L'experiència argentina aporta un element addicional: se sol·licita (i gairebé sempre s'aconsegueix) que sigui el mateix jutge qui comuniqui, en un espai privat i basant-se en documents oficials, els resultats del procés. Es considera que d'aquesta manera hi ha una acció legitimadora de l'Estat que té un intrínsec caràcter reparador (13).

La importància de la cultura

Guatemala (poblacions maies), Perú (quítxues i aimares), Xile (maputxes), Colòmbia (comunitats afroamericanes i amazòniques) o Equador (zones Shuar, Ashuar, Huaorani, etc.), entre d'altres, mostren que la realitat llatinoamericana és també la realitat dels pobles originaris que tenen cosmovisions, formes d'entendre l'organització comunitària i de conceptualitzar la violència com a dany a la comunitat que són específiques i difícilment assumibles des de mirades urbanes i llatines. Cal incorporar la mirada antropològica i de respecte cultural en temes relacionats amb la noció de vida i mort, les relacions amb els ancestres i el paper social dels finats o la gestió dels conflictes comunitaris generats per la violència. Com ho és incorporar en els equips professionals i treballadors del propi medi cultural i fomentar el diàleg i la trobada perquè les accions psicosocials tinguin la pertinència cultural adequada. Una exhumació és, en gran manera, un espai de reconstrucció simbòlica i els símbols parteixen i s'entenen des de la matriu cultural i les etnoconcepcions específiques de la vida, la mort, emmalaltir, la societat i el conflicte.

Context polític

El primer factor que determina el treball en exhumacions és, sense cap dubte, el context polític en què aquest es produeix. Les exhumacions fetes en el marc de conflictes actius suposen, generalment, una manca de garanties per als familiars, testimonis i equips, i el risc que el procés comporta per a la seguretat personal. A això s'afegeix la dificultat d'accés a les regions on es troben les restes o les dificultats de treballar quan els actors armats segueixen presents i els possibles perpetradors gaudeixen d'espais d'impunitat. La seguretat de familiars i equips de drets humans és la primera condició per al treball en exhumacions, com descriuen els organismes no governamentals colombians o han reclamat els familiars a Panamà.

No cal estranyar-se, per tant, que malgrat que la lluita dels familiars ha estat molts cops en moments de fort control polític, en la majoria de països les exhumacions han començat quan el context ha permès que s'obrissin espais de treball. Guatemala, El Salvador, Brasil, Argentina o Xile en són exemples.

En aquest sentit, l'experiència panamenya, peruana i guatemalenca han mostrat la importància extraordinària de les comissions de la Veritat com a espais de reconeixement de les massacres, i el valor que aquestes recomanin les exhumacions com una política d'Estat dins d'un pla nacional de reparacions.

Raons per no exhumar

Tot i que el context ho permeti, no hi ha una posició única dels familiars respecte a la conveniència o no d'exhumar. En les experiències recollides diverses veus hi han mostrat la seva disconformitat, per raons diverses:

1. **Raons polítiques.** Per exemple, per a les Mares de la Plaza de Mayo exhumar és acceptar la mort. Les exhumacions són vistes com una manera de desactivar espais de lluita. La seva postura s'enfronta amb la d'HIJOS, que considera que les exhumacions són també un espai de veritat i dignificació (13).
2. **Raons socials i econòmiques.** En comunitats aïllades de Perú hi ha hagut familiars que han rebutjat les exhumacions per entendre que en un context de pobresa extrema gastar diners en els "morts" era una ofensa i millor es faria invertint-los en aquells que s'han quedat (11).
3. **Raons humanes.** A Xile les primeres exhumacions van ser viscudes per alguns familiars com a noves reactualitzacions de tota l'experiència de dolor. A més a més, en la majoria de casos no es trobava res o amb prou feines alguns fragments ossis, fet que implicava noves frustracions i sensació de tornar a començar. Els mateixos organismes de drets humans no van desenvolupar una política d'exhumacions durant els primers anys després del final de la dictadura com a conseqüència d'aquest fet (12).

L'any 2006 es va produir l'escàndol de les identificacions errònies dels cossos trobats al cementiri de Santiago (Pati 29). L'equip d'antropòlegs forenses havia fet una sèrie de presumptes identificacions basant-se en tècniques de reconeixement físic i va lliurar al jutjat una llista ordenada en funció de les diferents probabilitats que unes determinades restes correspongessin a una determinada persona. El jutjat va donar totes les identificacions per bones. Aproximadament deu anys després, quan es van confrontar amb proves d'ADN, a petició d'alguns familiars, la majoria d'identificacions van resultar ser errònies. L'impacte social i individual va ser extraordinàriament negatiu i va portar les agrupacions de familiars a expressar la seva desconfiança en relació amb tot el treball fet pel Servei Mèdic Legal i la presidenta Bachelet a nomenar una comissió de màxim nivell sobre el tema. Les exhumacions s'havien convertit en un espai de retraumatització (12).

4. **Raons simbòliques.** En el cas de Xile, en entrevistes fetes més de vint anys després de les desaparicions a la regió de l'Araucanía, al sud del país, s'ha vist com, amb el pas dels anys, la recuperació de les restes podia no ser vist com quelcom rellevant. Tot i que molts familiars encara afirmaven que la persona desapareguda no és morta i que pot aparèixer en qualsevol moment, pocs en realitat semblaven creure de debò que això hagi de ser així.

Raons per exhumar

Però, tanmateix, una majoria de familiars volen exhumar. Les raons varien molt segons el context. Per exemple, a Guatemala (8) i Perú (11) els familiars volen exhumar sobretot per raons humanes. Es tracta de recuperar el seu familiar, poder fer-li les seves oracions, restaurar la continuïtat amb els avantpassats....

En la majoria de les altres experiències analitzades, no obstant això, l'imperatiu és el de la recerca de la veritat i justícia. Així succeeix a les llargues batalles a la recerca de justícia a Hondures (21), El Salvador (9) o especialment Veneçuela (17), o a les manifestacions de familiars a Uruguai (14), Argentina (13) o Xile (12). Aquestes mostren ambivalència –quan no rebuig- per les formes de reparació econòmica quan aquestes no van associades a mesures de justícia cap als perpetradors. D'altra banda, no hem d'oblidar que exhumar té també raons d'índole més pràctica. Mentre a Argentina hi ha una llei que reconeix la figura de desaparició forçada i que permet als familiars desbloquejar tràmits legals, a Xile o Perú són les exhumacions les que obren aquesta possibilitat i permeten l'accés a herències, vendes de terres, nous matrimonis, etc.

Rescabament i Reparació

La justícia és un element transcendental per al rescabament i la reparació en comunitats afectades per violència política. En parlar de rescabament i reparació, sorgeixen sempre les contradiccions que generen les indemnitzacions econòmiques, generalment les primeres i de vegades úniques que compleix l'Estat. Així ha ocorregut a Equador (20), Xile (12), Argentina (13) o Uruguai (14). En altres societats on la pobresa és extrema aquest tipus de dubtes no són tan evidents, però sí els dilemes respecte a les formes de reparació econòmica individual o col·lectiva (p. ex. Guatemala o Xile) i els processos de fragmentació i divisió comunitària que poden generar les reparacions econòmiques individuals (p. ex. Perú).

A més a més, és important, com assenyala Tumini respecte a Argentina, enfortir la participació de la societat en general en els diferents moments de l'excauació i en els rituals de lliurament perquè aquests suposin un espai de reconeixement social per a les víctimes (13).

En la mateixa línia hi ha la recomanació xilena d'incorporar fills i néts en cerimònies i processos simbòlics (12) o la importància dels elements simbòlics en tot el procés (marxes, àpats, celebracions litúrgiques i altres espais de trobada) assenyalada a Veneçuela (17).

Part de l'acompanyament psicosocial és dotar de sentit l'experiència de la violència política, analitzant amb els familiars i la comunitat les causes d'allò que ha succeït, el context històric i polític actual i les coses que se'n poden aprendre.

Constitueix un aprenentatge que traspassa tot el treball dut a terme i seria potser la conclusió més important, que els familiars han de participar en totes les accions de reparació del dany. I en aquest sentit, les exhumacions com una més. Només així té sentit el concepte de l'exhumació com a acte reparador, de l'exhumació com a *procés*.

El paper de l'Estat

Com s'ha dit, el paper de l'Estat en els processos d'exhumació és qüestionat àmpliament. Semblen adequats models com l'uruguaià, en què les exhumacions es fan en el marc d'un conveni entre el Govern i una institució pública independent (com la Universitat) (14), o el guatemalenc, en què el jutge designa lliurement els perits encarregats del cas, després d'escoltar els familiars (8). A Mèxic s'aposta per un sistema similar de convenis (18). Un contraexemple és el cas brasiler: no han pogut identificar-se les restes del cementiri de Perús, São Paulo, que van quedar sota la responsabilitat del Departament de Medicina Legal de la Universitat de Campinas i més tard de la Universitat de São Paulo (15) (24).

Fins i tot no essent l'Estat qui de manera directa o a través d'institucions a càrrec seu faci les exhumacions, queda per avaluar l'impacte per als familiars que sigui l'Estat qui les financi. A Guatemala les exhumacions s'han finançat durant anys gràcies a la cooperació multilateral i les agències internacionals. Durant 2006 i 2007 es van finançar des de l'Estat a càrrec del Programa Nacional de Rescabament (PNR). El caràcter dels processos d'exhumacions des que el PNR va finançar aquestes accions ha patit una notable modificació (8).

Conclusions

S'han dut a terme milers d'exhumacions de restes en els darrers quinze anys a Amèrica Llatina. El balanç és d'una gran riquesa d'aprenentatges i els reptes de futur, formidables. Aquest treball vol contribuir a tenir una visió de conjunt del que es fa i com es fa, des de la mirada de l'acompanyament psicosocial. I s'hi apunten algunes conclusions:

- Els processos d'exhumacions amb caràcter científic són una necessitat, no sols per a les persones que cerquen els seus éssers estimats sinó per a la societat en general que ha viscut les violacions als Drets Humans.
- Les exhumacions poden arribar a ser transcendents en els processos de transició política. Malgrat això, han rebut poca atenció per part dels professionals de la salut mental i treball psicosocial i comunitari.
- Cada context (morts selectives de militants socials o polítics, massacres col·lectives en el marc de polítiques de terra arrasada, operacions de neteja social o d'altres), cada marc cultural i cada situació requereix una avaluació individual feta amb caràcter participatiu.
- En la majoria de països no hi ha acompanyament psicosocial, o aquest es fa basant-se en petites aportacions de voluntaris centrades en la idea del dol o la crisi. Les xarxes de suport mutu o les formes d'organització dels mateixos afectats constitueixen les formes freqüents d'acompanyament.

- Les exhumacions haurien de veure's com un procés que comença molt abans i segueix molt després de l'excaució, en el marc d'una estratègia global centrada en la idea de reparació. Aquesta noció no és majoritària en el treball dels equips dels diversos països.
- Tot i que queda molt camí a recórrer, sobretot en alguns països, s'ha avançat en el reconeixement mutu entre les organitzacions d'investigació antropologicoforense, d'acompanyament legal i psicosocial.
- Hi ha un debat obert sobre el paper de l'Estat en els processos de recerca de persones desaparegudes. Mentre algunes persones defensen que ha d'assumir aquesta responsabilitat dins les polítiques de reparació, són moltes més les veus que han anat mostrant els problemes que aquesta genera, de vegades amb acusacions greus. Es reclama alguna forma de regulació institucional dins cada país que permeti que les institucions implicades en processos d'exhumació siguin de total confiança dels familiars.
- També hi ha un debat sobre el paper dels mateixos familiars, des de mirades més assistencialistes fins a d'altres que col·loquen precisament l'eix de l'acció en ells i que consideren que cal consultar-los en qualsevol decisió important del procés. Sembla haver-hi diferències molt significatives en l'èxit i en l'impacte global i comunitari dels processos entre aquells indrets on hi ha organitzacions fortes de familiars i aquells altres on no és així. Sembla que més que suplir aquestes seria rellevant poder fomentar les formes d'autoorganització i aconseguir que les exhumacions fossin espais d'enfortiment (3;5).
- Les exhumacions es fan, de vegades, per raons humanes i emocionals. En d'altres, cercant l'accés a la veritat i la justícia. Les experiències en els diferents països recollides en aquesta revisió han mostrat que el més habitual és que hi hagi impunitat dels perpetradors després de la gran majoria de processos d'exhumació. Els equips d'acompanyament psicosocial, tradicionalment, no han donat prioritat a aquests aspectes en el seu treball, des d'aquesta visió més centrada en els processos intrapsíquics.

Sembla necessari obrir espais de reflexió que atorguin als familiars el coneixement i les eines per decidir lliurement si volen judicialitzar el procés i anar més enllà de l'excavació i el reenterrament. Aquest sembla un dels grans deutes pendents que aquest treball ha posat en evidència.

- Un element que s'ha evidenciat que manca en la majoria de països on els familiars són indígenes és l'absència en molts casos d'acostament psicosocial amb pertinència cultural.
- És important desenvolupar accions tendents a fomentar la consciència col·lectiva sobre el passat i que contribueixin a revelar la veritat d'allò que ha ocorregut.

Sembla que el potencial reparador de les exhumacions i l'impacte individual, familiar i comunitari és enorme. Però també el risc de retraumatització i de dany quan es duen a terme accions de mala praxi o es busca, amb intencionalitat política, utilitzar les exhumacions com a forma de trencament de relacions dels familiars afectats. Ha estat necessari, per tot això, anar avançant a poc a poc cap a un *Consens Internacional sobre Normes Mínimes en Treball Psicosocial en processos d'Exhumacions de greus violacions als drets humans* (3). La seva difusió i implantació definitiva és, sens dubte, el gran repte dels pròxims anys. La gran riquesa de dades acumulades en aquestes pàgines cerca ser una contribució substantiva a això des d'una òptica llatinoamericana.

Taula 1: Exhumacions analitzades en aquest estudi (24)

	Impulsor	Investigació antropologicoforens / Visió dels familiars EG: Equips governamentals EL: Equips independents locals EI : Equips independ. internacionals	Procés legal		Acompanyament Psicosocial
			Impulsors de tràmits previs en jutjats	Accés posterior a Justícia (sentències a perpetradors)	
Exhumacions i Massacres Col·lectives					
El Salvador	Familiars Organitzacions DH	EII (EAAF) - Adequada	ONG	No malgrat llarga batalla jurídica	Autosuport familiars
Colòmbia	Familiars	EII – Adequada	ONG	No	ONG (irregular)
	Estat (majoritari)	EG – Inadequada (Destrució d'elements probatoris; no identificació de restes (doble desaparició); actuacions retraumatitzants per a familiars)	Fiscalia (Ofici)	No	No
Guatemala	Familiars	EII - Adequada	Familiars / ONG	No (95% casos). 5% en instàncies internacionals	Sí (sistemàtic i protocol·litzat)
Perú	Familiars Organitzacions DH Comissió Veritat	EG – Inadequada (no identificació de restes, destrucció d'elements en alguns casos (Frontón...))	ONG	No	ONG (irregular)
	Estat		Fiscalia (Ofici)	No	No
Detinguts-Desapareguts com a política d'Estat					
Xile	Jutjat ¹ (actual)	EG – Irregular (Cas Pati 29 i errors d'identificació)	Fiscalia (Ofici)	Alguns casos	Ministeri Interior ONG
Argentina	Jutjat ¹ (actual)	EIL - Adequada	Fiscalia (Ofici)	No	No
Uruguai	Familiars	EIL - Adequada	ONG	No	No
Brasil	Familiars	EII / EIL – Inadequada (manca d'informació clara; interrupció de treballs no consensuada ...)	ONG	No	No
Paraguai	Comissió Veritat	EII - EAAF	Comissió Veritat	No	Comissió Veritat
Exhumacions i violència social					
Veneçuela	Familiars	EG – Inadequada (Destrució de proves; reenterrament precipitat i no consultat; no-identificació de restes)	Familiars	No (instàncies nacionals). Sentència favorable tribunals internacionals	Autosuport
Mèxic	Familiars	EG – Inadequada (destrucció de proves; Identificacions errònies; accions retraumatitzants a familiars) EII (EAAF) - Adequada	Familiars ONG	No	ONG (Irregular)
Panamà	Familiars	EG – Inadequada (Ús de maquinària pesant; errors identificació)	Fiscalia (Ofici)	No	No
Morts selectives sota règims democràtics					
Equador	Familiars	EG – Inadequada (Tàctiques dilatòries)	Familiars	No	No
Hondures	Familiars	EII – Adequada	Familiars	No	Autosuport familiars

¹ Familiars / ONG (previ al 1990)

Reference List

- (1) Amnesty International. Disappearance and political human rights crisis of the 1990's: a manual for action. Amsterdam: Amnesty International; 1994.
- (2) Pérez Sales P, Navarro García S. Resistencias contra el olvido: trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007.
- (3) ECAP, GAC, GEZA. Working Paper on International Consensus on Minimum Standards for Psychosocial Work in Exhumation Processes for the Search of the Disappeared Persons. Guatemala: F&G Editores; 2009.
- (4) Amnesty International. Guatemala: Suggestions for benchmarks/indicators to monitor and press for progress in human rights-related areas in Guatemala. <http://www.amnesty.org/en/library/info/AMR34/067/2002> 2002 [cited 2009 Jan 8];
- (5) Stover E, Shigekane R. The Missing in the aftermath of war: When do the needs of victims' families and international war tribunals' clash? *International Review of the Red Cross* 2002;84(848):845-66.
- (6) Nesiah V. Overcoming the tensions between family needs and search procedures. *International Committee of the Red Cross* 2002 Available from: URL: [ICRC/TheMissing/09.2002/EN/8](http://www.icrc.org/eng/resources/other/ICRC/TheMissing/09.2002/EN/8)
- (7) McEvoy K, H.Conway. The dead, the law, and the politics of the past. *Journal of Law and Society* 2004;31(4):539-62.
- (8) Navarro García S, Kernjak F, Chalín Y, Pedraza E, Conos S, García Lancerio AL, et al. Veinte años de exhumaciones: un largo proceso de aprendizaje. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 61-91.
- (9) Hernández MJ. Masacre de El Mozote y sitios aledaños: La búsqueda de espacios para la lucha legal. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 37-44.
- (10) Gómez López AM, Martín Beristain C. Retos para el acompañamiento psicosocial de familiares de personas desaparecidas en el contexto de exhumaciones. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 45-60.

- (11) Stornaiuolo M, Chauca RL, Baca Soto N. Acompañamiento psicosocial en procesos de investigación antropológica forense en Perú. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 93-112.
- (12) Baeza Fernández V, Madariaga C, Brinkmann B, Bacic R, Pérez Sales P, Durán T. Yuxtaposición de las miradas. Los dilemas de la identificación y la importancia relativa de los restos. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 115-51.
- (13) Tumini MC, Garay LS, Bancheri CM. Procesos de exhumaciones: un espacio posible. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 153-85.
- (14) Nadal O, Piroto E, Robaina MC. Acompañamiento psicosocial en procesos de exhumación de detenidos-desaparecidos. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 187-212.
- (15) Bouças CM, Vital V. Exhumar e identificar muertos y desaparecidos políticos: una contribución del Grupo Tortura Nunca Mais (GTNM/RJ) para el rescate de la memoria. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 213-34.
- (16) Portillo C. Primeros pasos desandando el pasado. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 235-43.
- (17) Carrillo C. El Caracazo: exhumación y lucha por la búsqueda de la justicia. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 247-66.
- (18) Limas Hernández A. Derechos humanos e intervención psicosocial: del feminicidio y las exhumaciones de víctimas en Juárez. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 267-83.
- (19) Sanjur C. Desaparecidos: investigaciones y excavaciones. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 285-95.

- (20) Donoso G. Justicia y atención psicosocial: desafíos para la memoria y la reparación integral. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 299-312.
- (21) Oliva B. El valor de la verdad y de los procesos de búsqueda de desaparecidos. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 313-26.
- (22) Eppel S. Healing the Dead": Exhumation and Reburial as Truth-Telling and Peace-Building Activities in Rural Zimbabwe. In: Borer TA, editor. Telling the Truths: Truth Telling and Peace Building in Post-Conflict Societies. Notre Dame: University of Notre Dame Press; 2006. p. 259-88.
- (23) Keough M, Samuels M. The Kosovo Family Support Project: Offering psychosocial support for families with missing persons. *Social Work* 2004;49(4):587-94.
- (24) Pérez Sales P, Navarro García S. Balance global. exhumaciones en America Latina: Estado actual y retos pendientes. In: Pérez Sales P, Navarro García S, editors. Resistencias contra el olvido: Trabajo psicosocial en procesos de exhumaciones. Barcelona: Gedisa; 2007. p. 327-62.
- (25) Keough M, Simmons T, Samuels M. Missing persons in post-conflict settings: Best practices for integrating psychosocial and scientific approaches. *Journal of the Royal Society for the Promotion of Health* 2004;124(6):271-5.
- (26) Martín Beristain C. Diálogos sobre la reparación: experiencias en el sistema interamericano de derechos humanos. San José (Costa Rica): Instituto Interamericano de Derechos Humanos; 2009.
- (27) Comisión para el Esclarecimiento Histórico. Guatemala. Memoria del Silencio. Informe de la Comisión de Esclarecimiento Histórico. Guatemala: UNOPS; 1999.
- (28) COFADEH. Segundo informe: violaciones a derechos humanos en el marco del golpe de estado en Honduras. "Cifras y rostros de la depresión". http://www.cofadeh.org/html/documentos/segundo_informe_situacionI_resumen_violaciones_ddhh_golpe_estado.pdf 2009 October 22 Available from: URL: http://www.cofadeh.org/html/documentos/segundo_informe_situacionI_resumen_violaciones_ddhh_golpe_estado.pdf